

Viši naučni saradnik dr Katarina Jovičić

Institut za uporedno pravo, Beograd

Doc. dr Slobodan Vukadinović

Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu

UTICAJ PANDEMIJE COVID-19 NA UGOVORNU ODGOVORNOST

Polazeći od globalne pandemije virusa covid-19, koja je prouzrokovala značajne posledice i u oblasti prava, cilj ovog rada je istraživanje uticaja covid-19 na ugovornu odgovornost. Imajući u vidu načelo pacta sunt servanda, ispituju se izuzetne okolnosti koje ga mogu isključiti. Primenom istorijskopravnog i uporednopravnog metoda, razmatraju se uobičajene i prepoznatljive situacije i događaji, koje u različitim pravnim sistemima oslobađaju dužnika od ugovorne odgovornosti. Ukazuje se na zakonodavne tehnike koje se koriste u evropsko-kontinentalnom i anglosaksonskom pravnom sistemu u vezi sa ovim pravnim pitanjem. Uz razmatranje covid-19 kao aktuelnog uzroka koji može a i ne mora dovesti do oslobođenja od ugovorne odgovornosti, autori analiziraju i najnovije trendove u uporednom pravu koji pokazuju uticaj covid-19 na ugovornu odgovornost.

Ključne reči: Covid-19; Ugovor; Neispunjenje ugovora; Oslobođanje od ugovorne odgovornosti; Viša sila; Promenjene okolnosti.

1. UVOD

Promet dobara i usluga je uslov opstanka ljudskog društva i svakodneвно se u svakoj državi širom sveta odvija bezbroj takvih transakcija. Pravni instrument koji to omogućava je ugovor. Bez punovažno zaključenog ugovora ne bi bilo garancije da će ugovorne strane ispuniti ono što su dobro-

Katarina Jovičić, katarinajovicic.rs@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9803-5292>.

Slobodan Vukadinović, slobodan.vukadinovic@pravnofakultet.rs, <https://orcid.org/0000-0002-4692-321X>.

voljno prihvatile kao svoje obaveze, kao ni pravnog osnova za eventualno utuženje ukoliko se stvari ne odvijaju kako je trebalo. Međutim, iako pravni sistemi obezbeđuju pravnu zaštitu punovažno zaključenim ugovorima, oni se u praksi ne izvršavaju bez problema. Razlozi za to su brojni i raznovrsni a posledice koje nastupaju zbog neizvršenja ugovora redovno pogađaju kako stranu koja je ugovor povredila, tako i stranu koja ga nije povredila ali trpi štetu. One mogu uticati ne samo na ugovorne strane, već i na treća lica, pa čak i na društvo u celini ako je reč o ugovorima u privredi.

Globalna pandemija izazvana virusom covid-19 je, na žalost, omogućila da upravo to i lično doživimo, odnosno svedočimo procesima do kojih dolazi u društvima širom sveta: otkazuju se punovažno zaključeni ugovori o pružanju turističkih usluga; fabrike ne mogu da proizvedu robu u skladu sa ugovorima koji su zaključeni mesecima unapred (zbog bolesti radnika); čak i kada je roba proizvedena u skladu sa ugovorenim uslovima, dolazi do problema sa njenom isporukom, zbog mera koje su donošene u cilju suzbijanja širenja pandemije (npr. zatvaranje luka, zatvaranje pojedinih država, gradova); mnogi poslodavci nisu u stanju da radnicima isplate ugovorene zarade, itd.

Pravno posmatrano, ovi opisani odnosi su po pravilu uređeni ugovorima, a ugovornim pravom vlada načelo autonomije volje, odnosno slobode ugovaranja koje garantuje slobodu subjekata prava da stiču, menjaju i da prenose svoja subjektivna građanska prava. Sa aspekta praktične primene, ovo načelo se može uspešno ostvarivati samo ako strane ugovornice izvršavaju obaveze koje su preuzele zaključenjem punovažnog ugovora. Doslovna primena načela *pacta sunt servanda* to garantuje nalažući da se ugovor mora ispuniti čak i uprkos pravičnosti, načelu savesnosti i poštenja i načelu jednakosti strana ugovornica i međusobnih ugovornih davanja.¹ Dužnik koji ne postupi u svemu onako kako je dogovoreno će se suočiti sa određenim

¹ O. Antić, *Obligaciono pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2012, 38. Koreni načela *pacta sunt servanda* vezuju se za verovanje da su dogovori pod zaštitom božanstava, koje je bilo zastupljeno u najstarijim ljudskim civilizacijama (u starom kineskom društvu, kao i kod Egipćana), a prožimalo je i rimsko pravo. (O korenima, nastanku i razvoju načela *pacta sunt servanda* vid: H. Wehberg, „Pacta sunt servanda“, *American Journal of International Law* 4/1959, 775–787; R. Zimmermann, *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Clarendon Press, Oxford 1996, 576–577). Da se ugovori (ili suštinski rečeno dogovori) poštuju starali su se i feudalni gospodari, koji su prepoznali da se na taj način, između ostalog, doprinosi zavođenju reda na feudima (H. Wehberg, *ibid.*). Data reč je bila svetinja i morala se poštovati i u kanonskom pravu (Načelo *pacta sunt servanda* je duboko ukorenjeno i u kanonskom zakoniku *Corpus Iuris Canonici*, zakonu Katoličke crkve (Lib. I, Tit. XXXV, Cap. I *De Pactis*, Cap. I. *Pacta quntumecunque nuda servanda sunt*, 203–206, http://www.columbia.edu/cu/lweb/digital/collections/cul/texts/ldpd_6029936_002/index.html, 16. decembar 2021. Vid. R. Zimmermann, *Roman Law and European Legal Unity*, u: A. Hartkamp et al. (eds.), *Towards a European Civil Code*, Second Edition, Kluwer Law International, The Hague/London/Boston 1998, 30. Vid. R. Hyland, “Pacta Sunt Servanda: A Meditation”, *Virginia Journal of International Law Association* 34/1994, 406. <https://www.trans-lex.org/124500>, 18. decembar 2021.

pravnim posledicama koje uključuju i obavezu da poveriocu nadoknadi štetu koja je usled toga nastupila (ugovorna odgovornost).

Načelo *pacta sunt servanda* je bez izuzetka prihvaćeno u uporednom pravu i predstavlja jedan od uslova za uspešno odvijanje pravnog prometa, kako u privatnom tako i u javnom pravu.² Istovremeno, nije sporno ni da ugovor, ponekad, nije moguće ispuniti te da insistiranje na njegovom izvršenju nije uvek u interesu savesne ugovorne strane. Tako se, paralelno sa uvođenjem i razvojem načela *pacta sunt servanda*, ukazivalo i na potrebu uvažavanja izuzetaka od njegove primene.

Pandemija virusa covid-19 je uzrokovala bolest više od 200 miliona ljudi širom planete.³ Restriktivne mere koje vlade preduzimaju sa ciljem da spreče njegovo širenje među stanovništvom (kao npr. karantin, ograničenja putovanja, itd.) dovele su u pitanje uredno izvršenje ogromnog broja ugovora. Poverioci iz tih ugovora su ostali uskraćeni za korist koju su osnovano i sa razlogom očekivali od njihovog ispunjenja, a dužnici se suočavaju sa ugovornom odgovornošću uprkos tome što su bili voljni da ispune preuzete obaveze. U svetlu tih okolnosti nameće se pitanje: da li dužnik može da se oslobodi od ugovorne odgovornosti pozivanjem na pandemiju virusa covid-19? Drugim rečima, da li je moguće odstupanje od načela *pacta sunt servanda* ako je dužnik povredio ugovor zbog okolnosti koje su posledica pandemije izazvane virusom covid-19?

Imajući navedeno u vidu, cilj ovog rada je da ispita i analizira da li je pandemija covid-19 pravno relevantan razlog za oslobađanje dužnika od ugovorne odgovornosti. S tim u vezi, najpre se može uvideti da sve države poznaju i pravno regulišu nemogućnost ispunjenja ugovora, odnosno višu silu kao razlog za odstupanje od načela *pacta sunt servanda*. Uvođenje pravnih instituta koji dopuštaju odstupanje od navedenog načela pratili smo od rimskog prava sve do građanskih kodifikacija XIX veka u pravima cen-

² Osnovi savremenog shvatanja načela *pacta sunt servanda* u međunarodnom ugovornom pravu postavljeni su u delu italijanskog pravnika Đentlija (1552–1608) *De iure belli commentation*, u kome je on istakao tezu da ugovori ostaju na snazi kao obaveza države i posle smrti vladara koji su ih potpisali. Na taj način je razvijena doktrina po kojoj se država prihvatanjem međunarodnog ugovora odrekla jednog dela svog suvereniteta i ne može se više vratiti protivno svojoj obavezi u prvobitno suvereno stanje. Opširnije odrednica „*Pacta sunt servanda*“, *Pravna enciklopedija*, Knjiga druga, Savremena administracija, Beograd 1985, 1087–1088. Saradnja između država, ali i između privatnih lica, na osnovu zaključenih ugovora ne bi bila moguća ako ne postoji pretpostavka da će se ti ugovori ispunjavati. Vid. B. Hedley, *The Anarchical Society*, Columbia University Press, New York 1977, 19.

³ Prema podacima Istraživačkog centra za virus Corona pri Johns Hopkins Univerzitetu u Baltimoru (*The Johns Hopkins Coronavirus Resource Center*) do polovine oktobra 2021. godine je širom sveta zaraženo oko 240 miliona ljudi, od kojih je oko 5 miliona preminulo. Dnevno ažurni podaci o broju obolelih, preminulih, izlečenih i vakcinisanih dostupni su na: <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>.

tralne Evrope, kao i kroz analizu sudskih precedenata u engleskom pravu. Uočili smo da taj proces nije bio lak niti je bio brz, već se vekovima tragalo za odgovarajućim pravnim objašnjenjem za odstupanje od apsolutne ugovorne odgovornosti. Zato smo u prvom delu rada detaljno opisali i objasnili kako se to odvijalo u pravnim sistemima koji počivaju na tradiciji rimskog prava, a kako u engleskom pravu i pravnim sistemima koji počivaju na rešenjima *common law* prava. Nakon toga smo istraživali kako je ovo pitanje uređeno u evropskim državama, odnosno, kako je sporne situacije u vezi sa neizvršenjem ugovora zbog covid-19 rešavala aktuelna sudska praksa i da li je, s tim u vezi, eventualno bilo i nekih zakonodavnih intervencija.

2. NEMOGUĆNOST IZVRŠENJA UGOVORA: UOBIČAJENI IZUZETAK OD PRIMENE PRAVILA *PACTA SUNT SERVANDA* U UPOREDNOM PRAVU

Kada dužnik povredi ugovor tada je, prvo, potrebno utvrditi da li je on mogao da ispuni ugovorenu obavezu, a nije, ili to nije učinio zato što nije bilo moguće. Utvrđenje ove činjenice je od presudnog značaja za dužnikovu odgovornost zato što ako on ne ispuni ugovor a tome nije uzrok nemogućnost ispunjenja, onda je on u docnji sa izvršenjem, što povlači sasvim drugačije pravne posledice. Da bi nemogućnost bila pravno relevantna potrebno je da se ispune određeni, propisani uslovi. Odrediti nemogućnosti ispunjenja ugovora je veoma teško, ne samo zato što je u pitanju opšti pojam, pa bi se svako preciziranje moglo ispostaviti kao nedovoljno, već i zato što se taj pojam vremenom menja pa ono što je danas nemoguće, može sutra postati moguće, i obratno.⁴ Ispravnost navedenog stanovišta se upravo može ispitivati i dokazivati i na primeru aktuelne pandemije covid-19.

U uporednom pravu je uobičajeno reč o okolnostima koje nastupe nakon zaključenja ugovora, jer ako je ugovor bilo nemoguće izvršiti još u času njegovog zaključenja onda se smatra da nije ni nastao. Pored toga, neophodno je da se okolnost zbog koje je obavezu postalo nemoguće ispuniti nije mogla predvideti u vreme zaključenja ugovora,⁵ da je ona nesavladiva⁶ kao i da je

⁴ I. Jankovec, *Vidovi i posledice nemogućnosti ispunjenja ugovorne obaveze*, Institut društvenih nauka, Beograd 1982, 28. U uporednom pravu se za označavanje nemogućnosti koriste i drugi izrazi, kao na primer: viša sila, *act of god*, nepredvidiv događaj, itd., ali nezavisno od svog naziva – svi oni imaju isti pravni značaj kada je reč o oslobađanju od ugovorne odgovornosti.

⁵ Da li je neki događaj predvidljiv ili nepredvidljiv treba ceniti prema standardu najvišeg stepena pažnje. Drugim rečima, to bi morao biti veoma izuzetan događaja koji nije mogao predvideti ni veoma pažljiv čovek, što znači, kako navodi profesor Radišić, da se u ovom slučaju zahteva pažnja dobrog domaćina. Vid. J. Radišić, *Obligaciono pravo: opšti deo*, Centar za publikacije, Pravni fakultet, Niš 2016, 259.

⁶ Nesavladivost nepredvidljivih okolnosti, odnosno njihova neizbežnost, neminovnost, neotklonjivost je drugi uslov za kvalifikaciju nemogućnosti ispunjenja obaveze odnosno za

nastupila van sfere delovanja dužnika.⁷ Nemogućnost može biti objektivna, kada niko ne bi mogao da ispuni ugovor koji ne može ni dužnik, ili subjektivna kada je samo dužniku nemoguće da to učini.⁸ Nemogućnost može biti posledica faktičkih okolnosti, na primer, kada je uništen predmet ugovora o prodaji a u pitanju je individualna stvar koja nema zamenu. Ona, takođe, može nastupiti i kada se nekim propisom zabrani ispunjenje onoga što je ugovorom predviđeno, na primer, uvoz ili izvoz robe koja je predmet ugovora. Prema tome se razlikuje faktička od pravne nemogućnosti ispunjenja ugovora. Smetnje u izvršenju jednog ugovora ne moraju biti trajne i prema tome se razlikuje privremena od trajne nemogućnosti ispunjenja ugovora, premda je moguće i da privremena nemogućnost vremenom postane trajna.⁹

kvalifikaciju više sile. I u ovom slučaju se postojanje uslova procenjuje na osnovu primene najvišeg stepena pažnje. *Ibid.*

⁷ Tako: čl. 1218. francuskog Građanskog zakonika; čl. 275. nemačkog Građanskog zakonika; čl. 401(3) Građanskog zakonika Ruske Federacije; čl. 2913. češkog Građanskog zakonika; član 306. bugarskog Trgovinskog zakona; čl. 343. hrvatskog Zakona o obveznim odnosima; čl. 363. crnogorskog Zakona o obligacionim odnosima; čl. 137. srpskog Zakona o obligacionim odnosima. U značajnom broju zakona uslovi koji moraju biti ispunjeni da bi se događaj ili okolnost kvalifikovala kao viša sila nisu propisani zakonom, već ih je odredila sudska praksa. Takvo je stanje, na primer, u švajcarskom, holandskom, poljskom, italijanskom i brojnim drugim pravima.

⁸ U pravnoj teoriji pravi se razlikovanje između nemogućnosti kao granice objektivne odgovornosti, i slučaja, kao granice subjektivne odgovornosti. Slučaj bi, prema ovoj podeli, buhvatao događaje odnosno okolnosti koje su uzrokovale štetu, ali za njih nije odgovoran izvršilac. To mogu biti kako prirodni događaji koji ne ispunjavaju zahteve postavljene za kvalifikaciju više sile, odnosno objektivne nemogućnosti, kao na primer, poplave koje su se mogle očekivati, tako i radnje oštećenog za koje štetnik nije znao niti je bio dužan da zna da njegova radnja može uzrokovati štetne posledice, na primer, neko gađajući psa pogodi prozor i i polomi ga. Vid. J. Radišić, 258–259.

⁹ U italijanskom pravu, na primer, postoji odredba koja predviđa da privremena nemogućnost može dovesti do raskida ugovora kada teškoće postoje tako dugo da dužnik više ne može biti odgovoran za izvršenje ili poverilac izgubi interes da primi dugovano (član 1256. stav 2. CC). U engleskom pravu interesantan je slučaj *Pioneer Shipping Ltd. v. B.T.P. Tioxide Ltd. (The Nema)* 1982 A.C.724, 752 per Lord Roskill, u kome je sud ukazao da je često potrebno sačekati neko vreme da događaji sami pokažu da li kašnjenje ima za posledicu radikalnu promenu u izvršenju ugovorne obaveze u odnosu na ono što su strane imale u vidu prilikom zaključenja ugovora. Ipak, kod trgovinskih ugovora, gde svako čekanje može značiti gubitak, događaji se ne mogu predugo čekati, već se pitanje da li je kašnjenje takvo da dovodi do osujećenja ugovora (*frustration*) ili ne, mora rešiti na osnovu svih činjenica koje su se dogodile i koje su u izgledu da će se dogoditi. U ovom konkretnom slučaju, u pitanju je bio spor nastao povodom ugovora o angažovanju čartera za sedam uzastopnih prevoza titanijuma iz Kanade u Evropu. Već posle prvog putovanja postalo je jasno da će, zbog štrajka, biti moguće organizovati još najviše dva putovanja. To je, po shvatanju suda, učinilo izvršenje ugovora bitno drugačijim od onoga što su strane imale u vidu kada su ga zaključile jer njihovi odnosi, u tim okolnostima, nisu više izbalansirani onako kako je ugovorom bilo predviđeno (izvod iz citirane odluke suda dostupan je na: http://lawandsea.net/List_of_Cases/Pioneer_Shipping_v_BTP_The_Nema_1982_AC724.html).

Svi pravni sistemi uvažavaju nemogućnost ispunjenja ugovora kao institut obligacionog prava, ali ne koriste svi istu tehniku za njegovo regulisanje. S tim u vezi se može povući razlika između pravnih sistema kontinentalnog prava i sistema *common law*, koja je u bitnoj meri povezana i sa njihovim opredeljenjem za subjektivnu odnosno objektivnu ugovornu odgovornost. Tako se kontinentalna prava, koja počivaju na tradiciji rimskog prava, opredeljuju za subjektivnu ugovornu odgovornost dužnika koja počiva na njegovoj krivici za povredu ugovora, dok prava *common law*, u skladu sa tradicijom engleskog prava, insistiraju na strogoj, objektivnoj ugovornoj odgovornosti.¹⁰

2.1. Kontinentalni pravni sistemi

U rimskom pravu, koje je polazište kontinentalnih pravnih sistema, ugovorna obaveza se smatrala apsolutnom i mogla se ugasiti samo ispunjenjem. Primenu ovog pravila nije dovodila u pitanje ni činjenica da je još tada bio poznat i pravno uređen institut „nemogućnost ispunjenja“ u vidu pravila *Impossibillium nulla obligatio est*, zato što je njegovo polje primene bilo ograničeno samo na obaveze čiji je predmet, u vreme kada su nastale, bio nemoguć, nedopušten ili neodređen.¹¹

Međutim, vremenom je uočeno da bi striktno poštovanje pravila o apsolutnoj (strogoj, objektivnoj) odgovornosti dužnika u pojedinim slučajevima bilo nepravilno prema dužniku, a osim toga je to suprotno i načelu *bona fides*, koje je temeljno načelo ugovornog prava. S tim u vezi su posebno bile izdvojene situacije u kojima bi poverilac koristio zakon „kao priliku da se okoristi sopstvenim zlim ponašanjem, protiv prirodne pravičnosti“ (*Ne cui dolus suus per ocasionem juris civilis contra naturalem aequitatem prosit*).¹² Zbog toga su se u pravni sistem postepeno uvodila pravna sredstva koja je dužnik mogao koristiti kao odbranu od zahteva poverioca da ispuni postojeću

¹⁰ Vid. K. Jovičić, S. Vukadinović, „Ugovorna odgovornost - pravni režim u uporednom pravu“, *Teme* 2/2018, 653–656.

¹¹ Pravilo 50.17.185 *Corpus Iuris Civilis*, koje glasi: *Impossibillium nulla obligatio est* se može prevesti kao pravilo po kome nemogućnost čini da obligacija ne postoji. Navedeno prema J. Gordley, “Impossibility and Changed and Unforeseen Circumstances”, *The American Journal of Comparative Law* 3/2004, 513–514. Vid. i A. Mordechai Rabello, “The „Impossible Contract“: from Roman Law to the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts and the Principles of European Contract Law”, *Fundamina* 1/2010, 346, <https://ssrn.com/abstract=2679332>. Nekoliko vekova kasnije, kanonski pravnici su pitanje nemogućnosti ispunjenja obaveze posmatrali kao moralno pitanje, ali su vremenom to korigovali do shvatanja da niko ne može biti dužan da ispuni nešto što nije moguće. (J. Gordley, 513–514).

¹² J. G. Phillimore, *Private Law among the Romans from the Pandects*, Macmillan and Co, London and Cambridge 1863, 162. Po pravilu, reč je o slučajevima kada poverilac prevarom ili nekim drugim radnjama navede dužnika da zaključi ugovor koji je na njegovu štetu (situacije koje se u savremenim pravima regulišu kao mane volje i koje kao takve utiču na punovažnost zaključenog ugovora).

obavezu kada je to, u okolnostima slučaja, suprotno načelu *bona fides*. Ova pravna sredstva su bila izuzetna i koristila su se veoma restriktivno, na šta ukazuje i njihov naziv: *exceptiones*.¹³ U ugovornom pravu je bio u upotrebi prigovor *exceptio doli*, koji je dužnik mogao isticati samo kao odbranu od tužbenog zahteva poverioca koji, budući da dužnik ne želi dobrovoljno da izvrši ugovor, traži da ga nadležni organ na to prinudi. Na dužniku je da dokaže da postoje valjani razlozi zbog kojih ne treba da ispuni ugovor i ako bi u tome uspeo on bi bio oslobođen od ugovorne obaveze, pa samim tim i od odgovornosti za njeno neispunjenje.¹⁴ Prigovor *exceptio doli* se sve češće koristio u praksi i vremenom je postao opšti prigovor protiv nesavesnog poverioca.¹⁵

Insistiranje na restriktivnoj primeni pravila o nemogućnosti ispunjenja obaveze doprinelo je nastanku i razvoju instituta *culpa* u rimskom pravu, što je odraz potrebe da se pronađe pravno odgovarajuće rešenje spornih situacija u kojima je dužniku, nakon zaključenja ugovora, postalo nemoguće da obavezu izvrši. Prema slikovitom primeru koji nudi *Zimmermann*: zaključen je ugovor o kupoprodaji kojim je prodavac prihvatio obavezu da kupcu proda roba *Pamphilus-a*, uz dogovor da se predaja izvrši deset dana po zaključenju ugovora. Međutim, dogodilo se da je rob u međuvremenu preminuo i prodavac, s obzirom da više ne postoji predmet ugovora, nije u mogućnosti da ispuni preuzetu obavezu.¹⁶ Prestanak ugovorne obaveze i oslobađanje dužnika od ugovorne odgovornosti se u tom slučaju nameće kao logično rešenje, ali se još tada znalo da se ono ne može bezrezervno prihvatiti zato što bi se u praksi mogli očekivati slučajevi u kojima dužnik, u pokušaju da se oslobodi od ugovora, namerno ili nehatnim postupanjem, prouzrokuje fizički nestanak predmeta ugovora. Rešenje ovog problema se u rimskom pravu prevazišlo, kako konstatuje *Zimmermann*, na jednostavan i pragmatičan način, tj. uvođenjem fikcije.¹⁷ Naime, ako je dužniku postalo

¹³ Ovi izuzeci (*exceptiones*) su uvođeni sa ciljem da zaštite tuženog od nepravde koju bi mu prouzrokovala striktna primena prava. Među najznačajnijim izuzecima bili su: *exceptio rei judicatae*, *exceptio doli* i *exceptio metus*. Vid. više J. G. Phillimore, 161–164. *Exceptio doli* je jedan od važnijih izuzetaka u tom smislu, koji se u početku primenjivao veoma restriktivno da bi se vremenom proširio kao opšti prigovor. J. G. Phillimore, 161–162. Vid. R. Zimmermann, (1996), 667–668.

¹⁴ U sistemu rimskog prava *exceptio doli* je mogao da primeni samo pretor u postupku rešavanja spora po tužbi poverioca protiv dužnika i to samo pod uslovom da ne postoji ni jedno drugo pravno sredstvo koje je dužnik mogao da upotrebi. R. Zimmermann, (1996), 664.

¹⁵ U rimskom pravu *exceptio doli* se vremenom sve više koristio i postao je zamena za sve ostale izuzetke, kao neka opšta, tj. generalna rezervna klauzula koja omogućava tuženom da se usprotivi zahtevu poverioca da ispuni obavezu iz bilo kog razloga koji njegov položaj čini nepravičnim. F. Viljoen, “The exceptio doli – Its origin and application in South African Law”, *De Rebus* 160/1981, 173.

¹⁶ Primer je preuzet od R. Zimmermann, (1996), 783–784.

¹⁷ R. Zimmermann, (1996), 784–785.

nemoguće da ispuni svoju ugovornu obavezu (pri čemu je relevantna jedino objektivna nemogućnost ispunjenja) i ako se to dovodi u vezu sa delovanjem dužnika, onda se smatra (uzima, tj. fingira) da predmet ugovora i dalje postoji (iako on faktički u realnosti više ne postoji) i dužnik je tada u obavezi da ispuni ugovor. U konkretnom primeru, pravna je fikcija da je rob *Pamphilus* još uvek živ i prodavac je, shodno tome, dužan da ugovor ispuni, odnosno, dužan je da kupcu plati određeni novčani iznos koji odredi sudija kao njegovu vrednost na tržištu.¹⁸ Razrađujući dalje ovo pravilo, postavilo se pitanje kada treba smatrati da je dužnik odgovoran, odnosno kada on nije odgovoran za nemogućnost ispunjenja ugovorne obaveze. Odgovor na ovo pitanje je konačno dao *Paulus* prema kome „*Quotiens culpa intervenit debitoris, perpetuari obligationem*“,¹⁹ odnosno kada god ima krivice dužnika, tada obaveza i dalje postoji. Na taj način je u rimsko pravo uveden pojam krivice (*culpa*) u ugovorno pravo, čime je postavljen temelj subjektivne ugovorne odgovornosti za neispunjenje ugovora.²⁰

Pravila rimskog prava su osnova na kojima počivaju evropske građanske kodifikacije XIX veka i proces njihovog preuzimanja je obuhvatio i pravila o subjektivnoj ugovornoj odgovornosti. Međutim, kako konstatuje profesor *James Gordley*, rad na izradi kodifikacija nije bio nimalo lak s obzirom da su pravници XIX veka nasledili čitav niz rimskih pravila koja su, kako navodi, bila „u neredu“. ²¹ Ovo zato što su tumačenja tih pravila, koja su razne škole davale tokom različitog perioda društvenog razvoja, često bila pogrešna jer ih, ponekad, ni njihovi autori nisu razumeli.²² Konačno, *Gordley* zaključuje da takvo stanje nije čudno zato što rimsko pravo nije nikada ni bilo lako razumeti.²³

¹⁸ R. Zimmermann, (1996), 785.

¹⁹ D.45,1,91,3. Navedeno prema R. Zimmermann, (1996), 785. Vid. I A. Watson (edit.), *The Digest of Justinian*, Volume 4, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1985, 178–179, [http://nbls.soc.srcf.net/files/files/Civil%20II/Texts/Digest%20of%20Justinian,%20Volume%204%20\(D.41-50\).pdf](http://nbls.soc.srcf.net/files/files/Civil%20II/Texts/Digest%20of%20Justinian,%20Volume%204%20(D.41-50).pdf), 28. decembar 2021.

²⁰ R. Zimmerman, (1996), 785. Na ovom mestu, međutim, Zimmermann ukazuje da pojam *culpa* nije ekvivalentan savremenom poimanju nehata, niti je ona nužno ograničena na slučaj kada dužnik izazove nemogućnosti ispunjenja ugovora. U rimskom pravu *culpa* prevashodno podrazumeva propust dužnika da se ponaša na način koji se od njega, očekivao (dužnost postupanja sa odgovarajućom pažnjom), koji pojam obuhvata ne samo zakonska pravila (*ius*) već i pravila morala kao i običaja (*mos*). Vid. R. Zimmermann, (1996), 786. To nije neobično s obzirom da je pravni sistem starog rimskog prava obuhvatao ne samo pravna pravila (*ius*), već i pravila vladajućeg religijskog shvatanja (*fos*) i aktuelnog morala, odnosno običaja (*mos*). Vid. M. Marin, M. Botinā, “Legal Rules in Ancient Rome between Law, Morality and Religion”, *Scientia Moralitas-International Journal of Multidisciplinary Research* 2/2020, 18–19.

²¹ J. Gordley, 517.

²² J. Gordley, 516–517.

²³ *Ibid.*

Sa ovim problemom su se susreli i francuski pravници koji su radili na tekstu Građanskog zakonika. Osvrćući se na njihova rešenja *Gordley* zaključuje da su oni taj problem prevazišli tako što su, i inače teško razumljiva pravila rimskog prava, učinili još više nerazumljivim.²⁴ Što se tiče nemačkih kolega, *Gordley* navodi da su oni preuzeli pravila rimskog prava onako kako glase, ali su razvili određena načelna objašnjenja o njihovom značenju čime su, u suštini, originalna rimska pravila prilagodili tim tumačenjima da bi ih konačno, kao takva, primenjivali.²⁵ Kod regulisanja pitanja ugovorne odgovornosti u građanskim kodifikacijama je najteže bilo razumeti (i objasniti) potrebu za postojanjem dve pravne kategorije kao osnova za oslobađanje dužnika od ugovorne odgovornosti. To su: nemogućnost i krivica.²⁶

Ova dilema je u francuskom pravu rešena uvođenjem doktrine o višoj sili (čl. 1147 i 1148 CC iz 1804. godine), na osnovu koje se dužnik oslobađa od ugovorne obaveze (i shodno tome od ugovorne odgovornosti) kada, nakon zaključenja ugovora, postane objektivno nemoguće ispuniti ugovor. Na taj način je izvršena svojevrsna recepcija pravila *Impossibilium nulla obligatio est*.²⁷ Međutim, navedeno pravilo nije bilo adekvatno i za rešavanje spornih situacija u slučajevima nastupanja subjektivne nemogućnosti ispunjenja ugovora. Problem je konačno rešio René Demogue tako što je uveo razlikovanje ugovornih obaveza na obaveze sredstva i obaveze cilja. U prvom slučaju (obaveze sredstva) dužnik je odgovoran ako nije postupao sa dužnom pažnjom prilikom izvršenja ugovora (odgovara za nehat), dok se u drugom slučaju može osloboditi od ugovorne odgovornosti samo ako uspe da dokaže da ugovor nije ispunio zbog više sile.²⁸

Za razliku od francuskih autora, nemački pravници XIX veka su pokušali da daju definiciju nemogućnosti ispunjenja ugovora, s jedne strane, ali i da odrede krivicu, s druge, i to tako da ova dva pravna pojma budu međusobno usklađena. U tom smislu su formulisana dva pravila: jedno za nemogućnost ispunjenja ugovora (§ 306 BGB) i drugo za krivicu (§ 276 BGB). U odnosu na prvo pitanje zakonsko pravilo je glasilo: „Ništav je ugovor koji ima za predmet nemoguću činidbu“, što je nemački vid preuzimanja pravila *Impossibilium nulla obligatio est*.²⁹ Krivica dužnika za neizvršenje ugovora (*culpa*

²⁴ J. Gordley, 517–521.

²⁵ J. Gordley, 517.

²⁶ J. Gordley, 516–517.

²⁷ J. Gordley, 518.

²⁸ R. Demogue, *Traité des obligations en général* (1921–33) § 1237, navedeno prema J. Gordley, 518–519. O radu na francuskom Građanskom zakoniku u XIX veku vid. M. Rapsomanikis, “Frustration of Contract in International Trade Law and Comparative Law”, *Duquesne Law Review* 3/1980, 554–555.

²⁹ Ovo pravilo, baš kao i originalno rimsko, ne uzima u obzir naknadnu nemogućnost ispunjenja ugovora i to je bio njegov osnovni nedostatak, koji je otklonjen tek 2002. godine

u rimskom pravu) je, kao posebno pitanje, regulisano pravilom po kome je dužnik odgovoran za nameru i nehat (nemar), ako nije drugačije određeno (viši ili niži stepen pažnje), niti se to zaključuje na osnovu predmeta obaveze. Smatra se da nehatno postupa dužnik koji ne postupa sa razumnom pažnjom.³⁰

Građanske kodifikacije u Francuskoj i Nemačkoj su izvršile ogroman uticaj na uređenje građanskog, pa tako i ugovornog prava, u većini evropskih pravnih sistema kontinentalnog pravnog kruga.³¹

2.2. Anglosaksonski pravni sistemi

Prava *common law* imaju sopstveni razvojni put koji počiva na sudskim precedentima. Sudovi su sporove u vezi sa neizvršenjem ugovora rešavali polazeći od pravila da je ugovorna obaveza stroga (apsolutna). To gledište se u ovim pravima održalo veoma dugo, praktično sve do kraja XIX veka,³² što je bilo moguće zato što se smatralo da je propust strana koje zaključuju ugovore ako ne iskoriste pravo da, saglasno načelu autonomije volje, u samom ugovoru predvide razloge na osnovu kojih se oslobađaju od odgovornosti za neispunjenje ugovora. Vodeći slučaj u kome je sud izrazio ovo shvatanje datira iz XVII veka i potiče iz predmeta *Paradine v. Jane* (1647),³³ u kome u sklopu opsežne reforme ugovornog prava. Tom prilikom je relevantno pravilo preformulisano i sistematizovano kao §275 (1) BGB po kome je zahtev za ispunjenje ugovora isključen ako je dužniku ili bilo kom drugom licu nemoguće da ga izvrši. O razlozima reforme nemačkog ugovornog prava vid. više B. Markesinis, H. Unberath, A. Johnston, *The German Law of Contract: A Comparative Treatise*, Second Edition, Hart Publishing, 2006, 382–392.

³⁰ § 276(2)BGB. Sledeći paragraf (§277 BGB) izričito propisuje da lice, koje je dužno da postupa sa pažnjom koju obično posvećuje svojim poslovima, ne može po tom osnovu biti oslobođeno za nameru. Više o dilemama u vezi sa preuzimanjem pravila rimskog prava prilikom rada na BGB u XIX veku vid. M Rapsomanikis, 553–554.

³¹ Tako, na primer, koncept više sile, koji je karakterističan za francusko pravo prihvataju i: belgijsko pravo (čl. 1448. CC), bugarsko pravo (čl. 306. bugarskog Trgovačkog zakonika), češko pravo (čl. 2193. CC), pravo Luksemburga (čl. 1448. CC) itd. Koncept „nemogućnost ispunjenja ugovora“ je, pored nemačkog, prihvaćena i u: austrijskom pravu (§1447 ABGB), italijanskom pravu (čl. 1256. CC), hrvatskom pravu (čl. 208. i 343. Zakona o obveznim odnosima), mađarskom pravu (čl. 6:3, 6:146, 6:174 i 6:179-180. CC), švajcarskom pravu (čl. 119. Zakonika o obligacijama); portugalskom pravu (čl. 790 CC), holandskom pravu (6:75 CC), ruskom pravu (čl. 401(3) CC), srpskom pravu (čl. 137. ZOO) itd.

³² Pre XIX veka sudovi su ponekad, u pojedinačnim slučajevima, oslobađali dužnika od obaveze da ispuni ugovor kada je to bilo nemoguće, na primer, zbog nezakonitog predmeta ugovora (*Abbott of Westminster v. Clerke*, 1 Dy. 26b, 28b, 73 Eng. Rep. 59, 63 (K.B.1536), navedeno prema J. Gordley, 521, fn. 52), ili zbog smrti dužnika (*Hyde v. Dean of Windsor*, Cro. Eliz. 552, 78 Eng. Rep. 798 (K.B. 1597), J. Gordley, 521, fn. 53), ili zbog propasti predmeta ugovora usled *Act of God* (*Williams v. Hide*, Palm. 548 (1624), J. Gordley, 521, fn. 54), ili je zbog kuge oslobodio dužnika od odgovornosti zbog neizvršenja obaveze da izgradi objekat (*H. Rolle*, Abridgment 450, Cond. (G), p. 10 (London 1668), J. Gordley, 521, fn 55).

³³ *Paradine v. Jane* (1647) EWHC KB J5. Presuda je dostupna na: <https://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/KB/1647/J5.html>.

je sud istakao da nepredvidivi događaji nisu od uticaja na obavezu dužnika da poveriocu nadoknadi štetu koju bi ovaj pretrpeo zbog neispunjenja, odnosno, neurednog izvršenja ugovora. Ovo naročito zato što, kako se navodi u presudi, strane ugovornice uvek mogu da u ugovoru predvide okolnosti na osnovu kojih bi isključile ili ograničile svoju ugovornu odgovornost.³⁴

Međutim, uprkos ovom shvatanju, engleski sudovi su uvideli da u praksi postoji opravdana potreba za zaštitom dužnika u spornim situacijama i kada u ugovoru nije regulisano pitanje oslobađanja od ugovorne odgovornosti. To se naročito odnosilo na slučajeve u kojima nakon zaključenja ugovora nastupi određeni događaj za koji nije odgovorna ni jedna strana ugovornica, a usled koga izvršenje ugovora postane nemoguće, ili se dovede u pitanje njegova svrha.³⁵ Imajući u vidu čvrsto polazište o strogoj (apsolutnoj) ugovornoj odgovornosti, kao i stavove izražene u predmetu *Paradine v. Jane*, sudovi su bili prinuđeni da ovo pitanje rešavaju novim, kreativnim rešenjem.

Presedan u kome se jasno odstupilo od apsolutne ugovorne odgovornosti u engleskom pravu datira iz 1863. godine, kada je sud u predmetu *Taylor v. Caldwell*³⁶ ukazao da bi trebalo uzeti da se ugovori zaključuju pod prećutnim uslovom da će ispunjenje obaveze biti moguće. Međutim, ako to ipak postane nemoguće, na primer, fizički propadne predmet obaveze, onda treba smatrati da ugovor prestaje da dejstvuje i strane ugovornice se oslobađaju ugovorne odgovornosti, pod uslovom da za to nisu krive.³⁷ Ovo shvatanje je poznato kao doktrina „*frustration of contract*“ (osujećenje ugovora). Da bi se uspešno primenila potrebno je dokazati da je, zbog neočekivanog događaja za koji nije odgovorna ni jedna ugovorna strana, izvršenje ugovora postalo fizički ili pravno nemoguće, ili je svrha ugovora dovedena u pitanje zato što njegovo izvršenje više ne odgovara očekivanjima koje su strane ugovornice imale u vidu kada su ga zaključile.³⁸

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Opširnije o ovom pitanju: M. Furmston, *Cheshire, Fifoot and Furmston's Law of Contract*, Fifteenth Edition, Oxford University Press, 2007, 721–722; A. Gest (general ed), *Chitty on contracts*, Twenty-fourth ed, Volume I, General Principles, Sweet Maxwell, 1977, 656–692; G. Treitel, *The Law of Contract*, Eleventh edition, Sweet Maxwell, 2003, 866–925.

³⁶ *Taylor v. Caldwell* 3 B. & S. 826, 122 Eng. Rep. 309, 1863. U ovom slučaju sud je odlučio da je propašću predmeta ugovora (u pitanju je bio ugovor o zakupu nepokretnosti u kojoj je zakupac trebalo da organizuje koncerte u određenom periodu, ali je nepokretnost izgorela do temelja pre nego što je ugovor realizovan) usled razloga koji se ne može pripisati u krivicu ni jednoj ugovornoj strani, te kao takav oslobađa strane ugovorne odgovornosti i okončava ugovor. Odluka dostupna na: <http://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/QB/1863/J1.html>. Ova je presuda karakteristična i značajna zbog uvođenja doktrine „nemogućenost ispunjenja“ u englesko pravo, što potvrđuje i sudija Vaughan Williams u obrazloženju ove presude (748).

³⁷ *Ibid.*

³⁸ U predmetu *Krell v. Henry*, 1903, 2 KB 740 sud je stao na stanovište da se dužnik može osloboditi od ugovorne odgovornosti čak i kada nije nastupila nemogućenost ispunjenja

3. DA LI DOLAZI DO PROMENA PRAVNOG OKVIRA U VEZI SA COVID-19 KAO MOGUĆIM RAZLOGOM ZA OSLOBAĐANJE DUŽNIKA OD UGOVORNE ODGOVORNOSTI U EVROPSKIM DRŽAVAMA?

Uprkos izuzetnim okolnostima koje su nastupile na globalnom planu nakon pandemije covid-19, sudovi su nastojali da nastave sa rešavanjem sporova, uključujući i one koji imaju za predmet zahteve povodom neizvršenja ugovora od strane dužnika, koji se brani da to nije bilo moguće zbog okolnosti koje su nastupile usled covid-19. U tom kontekstu mnogi sudovi širom sveta su prešli, u meri kojoj je to bilo moguće, na onlajn suđenja, kako bi se umanjio zastoj koji je nastao usled mera ograničenja kretanja, koje su se neminovno odrazile i na rad sudova,³⁹ kao i drugih državnih organa.

ugovorne obaveze, ali samo ako je usled nastupanja nekog neočekivanog događanja za koji nije ni jedna strana ugovornica kriva, svrha koje je ugovor bio zaključen dovedena u pitanje. Činjenično stanje u navedenom predmetu, koje je bilo povod za takvu odluku, bilo je sledeće: zakupodavac je izdao zakupcima prostorije u svojim zgradama, koje su se nalazile u ulici kojom je trebalo da prođe svečana povorka na dan krunisanja kralja Evarda VII, kako bi zakupci odatle mogli da posmatraju događaj. Međutim, zbog iznenadne bolesti kralja, krunisanje je odloženo pa zakupci nisu koristili zakupljene prostorije i odbili su da plate zakupninu prema zaključenom ugovoru. Odlučujući po tužbi zakupodavca protiv zakupaca, radi naknade štete, sud je tužbeni zahtev odbio sa obrazloženjem da je svrha zakupa prostorije bilo posmatranje povorke i da je ona otpala zbog događaja za koji zakupci nisu krivi, zbog čega nisu dužni ni da plate štetu. Odluka je dostupna na: https://www.trans-lex.org/311100/_/krell-v-henry-%5B1903%5D-2-kb-740/#head_0, 12. oktobar 2021. Vid. i M. Furmston, 723. O nemogućnosti ispunjenja u engleskom pravu videti detaljnije W. Anson, *Principles of the English Law of Contract and of Agency in its Relation to Contract*, Twenty-first Edition (A. G. Guest ed.), Oxford at the Clarendon Press, 1959, 426–452.

³⁹ U okviru, za sada još uvek relativno malog broja objavljenih i dostupnih sudskih odluka u vezi sa covid-19, zanimljivim se čini istaći jednu koju je 12. marta 2020. godine doneo Apelacioni sud u Kolmaru (the Colmar Court of Appeal) u Francuskoj. Iako ovde nije reč o ugovornom pravu, presudu čini zanimljivom to što pokazuje izuzetnost situacije (uzrokovane covid-19) u kojoj smo se svi našli. U ovom konkretnom slučaju stranac se žalio na odluku prvostepenog suda. On ne može da se pojavi na saslušaju – sud priznaje da je reč o višoj sili u ovim uslovima: „Podnosilac žalbe, g-din A X, nije mogao da bude na saslušanju pred Apelacionim sudom, zbog izuzetnih i nepremostivih okolnosti, koje imaju karakter više sile, a u vezi sa aktuelnom epidemijom covid-19; u stvari, obavesteni smo ujutru da je stranac zadržan.....sa simptomima virusa i da je pregledan, kao i da je bio u kontaktu sa osobljem....; stoga, navedeno lice je verovatno bilo u bliskom kontaktu sa strancem koji je možda zaražen virusom. Zato, ove izuzetne okolnosti, koje su rezultirale odsustvom g-dina A X sa današnjeg saslušanja, imaju karakter više sile, spoljašnje su, nepredvidive i neotklonjive, imajući u vidu zahtevano vreme kao i činjenicu, da u okviru tog vremena, nije bilo moguće da se utvrdi, tj. postigne odsustvo rizika od zaraze i da se obezbedi.....Centar je nagovestio da nema nikakvu opremu za saslušanje g-dina A X u smislu video konferencije, iz čega proističe da takva mogućnost nije postojala....U skladu sa tim, ročište se održava u odsustvu g-dina To X, koga je master F G-H, advokat – član advokatske komore Kolmara, koji mu je dodeljen po zakonu, pristao da ga zastupa...“ Vid. D. Philippe, “Coronavirus: Force Majeure? Hardship? Deferral of Obligations? Some Practical Elements Advice for the Analysis and Drafting of Clauses“

Ocena da li je covid-19 razlog za nemogućnost ispunjenja ugovora (višu silu) jeste na sudu odnosno organu koji rešava spor s obzirom da je on nadležan da utvrdi i odredi da li postojeće okolnosti slučaja zadovoljavaju zakonom propisane kriterijume za to, a ti kriterijumi su postavljeni kao opšta pravila odnosno pravne norme, po pravilu, bez navođenja konkretnih situacija ili slučaja na koje se odnose. Sudska praksa u uporednom pravu, po pravilu, kao takve tretira prirodne nepogode, ali samo pod uslovom da ispunjavaju zadate kriterijume: da su bile nepredvidive, nesavladive i da za njih nije odgovoran dužnik (u kontinentalnim pravima) odnosno ni jedna od strana ugovornica (u anglosaksonskim pravima).⁴⁰ Međutim, opet se mora procenjivati od slučaja do slučaja da li je, u konkretnim okolnostima, reč o događaju koji predstavlja višu silu, odnosno nemogućnost ispunjenja, odnosno čini da je ugovornu obavezu objektivno nemoguće ispuniti jer je danas u nekim situacijama moguće predvideti i poplavu i zemljotres i oluju, pa u tim situacijama u kojima je moguće predvideti, takav događaj gubi svojstvo nepredvidivosti, što za posledicu ima da kao takav ne vodi oslobađanju od ugovorne obaveze.⁴¹ U tom slučaju, dužniku preostaje mogućnost, ali samo ako je predviđena zakonom, da tužbom traži raskid ugovora zbog promenjenih okolnosti, koje su na njega uticale tako da mu je postalo preterano teško da ugovor ispuni.

Zakonsko uređenje pitanja promenjenih okolnosti, odnosno teškoća u izvršenju ugovora koje se nisu mogle predvideti prilikom zaključenja ugovora (klauzula *rebus sic stantibus*) u najuticajnim evropskim nacionalnim sistemima (npr. francuskom, nemačkom, švajcarskom) uglavnom je pretrpelo određene evolutivne promene koje su imale svoj razvoj i pre pojave pandemije covida-19 i nezavisno od nje, te danas izgleda na sledeći način.

U francuskom pravu je sudska intervencija u slučaju promenjenih okolnosti moguća u okviru „doktrine nepredvidivosti“ (*théorie de l'imprévision*).⁴² Iako je istorijski razvoj i primena ove doktrine bila različita u

in: E. Hondius, M. Santos Silva, A. Nicolussi, P. Salvador Coderch, C. Wendehorst and F. Zoll (eds.), *Coronavirus and the Law in Europe*, Intersentia Online 2020, <https://www.intersentiaonline.com/library/coronavirus-and-the-law-in-europe>, 08. februar 2022.

⁴⁰ Tipični slučajevi koji se u praksi tretiraju kao takvi događaji su određene prirodne pojave, kao na primer, zemljotres ili poplava, lavine, odron zemljišta, oluja, pod uslovom da imaju značajnije posledice.

⁴¹ J. Radišić, 259. Prema istraživanju koje je sprovedeno od strane međunarodne advokatske organizacije CMS (više o CMS: <https://cms.law/en/srb/>, 01. februar 2022), pravno uređenje pitanje više sile se razlikuje od države do države. Ovaj ažurirani vodič pruža koristan pregled značenja i tumačenja „više sile“ i ukazuje na skorašnji razvoj u oko 35 jurisdikcija u svetu. Videti na adresi: <https://cms.law/en/int/expert-guides/cms-expert-guide-to-force-majeure>, 04. februar 2022).

⁴² Ova doktrina (čije dejstvo poznaju i drugi nacionalni pravni sistemi) podrazumeva da se od ugovornih strana može zatražiti da ponovno pregovaraju o ugovoru, ukoliko je, zbog nepredvidivih okolnosti, izvršenje ugovornih obaveza postalo izuzetno teško za jednu od

upravnim ugovorima (u kojima je jedna strana država) i u francuskom privatnom pravu, bilo je više pokušaja da se oslonac pronade u ugovornoj savjesnosti i poštenju kao osnovi za dužnost ponovnih pregovora. Međutim, francuski Vrhovni sud je zatvorio vrata ovoj mogućnosti 2007. godine u poznatom slučaju *Les Maréchaux*, u kome je stao na stanovište da obaveza savjesnosti i poštenja može biti osnov za kontrolu ponašanja ugovornih strana u odnosu na ugovor, ali da nikada ne ovlašćuje sudiju da modifikuje ugovorna prava i obaveze ugovornih strana.⁴³ Ipak, opisano stanovište je promenjeno 2016. godine u okviru značajnih izmena obligacionog prava, kada je doktrina *rebus sic stantibus* uneta u francusko privatno pravo. Tako, sada član 1195. francuskog Građanskog zakonika predviđa da ako nepredviđena promena okolnosti dovodi do toga da je ugovor izuzetno težak za jednu ugovornu stranu, ta strana može zatražiti ponovne pregovore, a ukoliko ponovni pregovori ne uspeju, ona može raskinuti ugovor ili zatražiti od suda da ga izmeni, pod uslovom da strana nije ugovorom prihvatila preuzimanje takvog rizika.⁴⁴

U Švajcarskoj, sudovi su se takođe oslanjali na obavezu savjesnosti i poštenja kao osnov za moguću sudsku izmenu ugovora u situaciji promenjenih okolnosti. Ipak, Švajcarska nije kodifikovala ovaj princip, koji se ponekad označava kao “*l'exorbitance*”. *Bienvenu* ukazuje da dva osnovna uslova moraju biti ispunjena da bi da bi došla u obzir primena ovog instituta u švajcarskom pravu: (1) pojava novih, neizbežnih i nepredvidivih okolnosti i (2) posledično nametanje preteranog opterećenja dužniku. Ukoliko su ova dva uslova ispunjena, sud će naložiti ponovne pregovore o ugovoru, a ako pregovori ne uspeju, sud može da prilagodi ugovor i tako nametne rešenje koje bi, po oceni suda, strane u dobroj veri usvojile da su predvidele promenjene okolnosti kada su o ugovoru pregovarale.⁴⁵

Kada je reč o nemačkom pravu, treba istaći da su nemački sudovi razvili mogućnost da jedna strana zatraži izmenu ugovora zbog promenjenih okolnosti, saglasno načelu savjesnosti i poštenja u ugovornom pravu. U tom smislu, *Bienvenu* ukazuje da su nemački sudovi, oslanjajući se na dužnost postupanja u skladu sa načelom savjesnosti i poštenja, razvili teoriju o ne-

strana. Vid. više M. Karanikić Mirić, „Promenjene okolnosti i raspodela rizika u ugovornom pravu“, *Srpska politička misao* 3/2020, 295–325; M. Karanikić Mirić, „Otežano ispunjenje ugovorne obaveze“, *Pravo i privreda* 4/2020, 31–40.

⁴³ P. *Bienvenu*, “A comparative look at good faith and changed circumstances, hardship and more”, *International arbitration report* 13/2019, 27, <https://www.nortonrosefulbright.com/en-fr/knowledge/publications/759728ff/a-comparative-look-at-good-faith-and-changed-circumstances-hardship-and-more>, 02. februar 2022. koji na istom mestu ukazuje se slična evolucija sada odigrava u Belgiji.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ P. *Bienvenu*, 27.

predvidivosti, koja je kasnije kodifikovana.⁴⁶ Član 313. nemačkog Građanskog zakonika predviđa da ukoliko je promena okolnosti takva da dovodi do toga da je izvršenje ugovora postalo preteško za jednu stranu, sud može izmeniti ugovor, ili, ukoliko to nije moguće, može ga raskinuti. Prilikom procene promenjenih okolnosti, sud mora razmotriti da li se od strane koja je u nepovoljnom položaju razumno može očekivati izvršenje, imajući u vidu ugovornu raspodelu rizika.⁴⁷

Iz navedenog se može zaključiti da je do promena došlo i pre izbijanja pandemije covid-19 i da to nije razlog koji je, sam po sebi, doveo do promena već da je reč o evoluciji prava kao i o uzajamnom uticaju zakonodavstava zemalja koje su ili geografski blizu, te čiji pripadnici često stupaju u međusobne ugovorne odnose, ili je reč o pravnim sistemima koji pripadaju istom pravnom krugu, te u kojima se evolucija pravnih instituta i po drugim pravnim pitanjima beleži sličan razvoj i međusobni uticaj.⁴⁸

Imajući u vidu da je pandemija globalna, posledice na izvršenje ugovora osećaju se kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou. Drugim rečima, ugovori koji se ne izvršavaju su kako ugovori koji su faktički i pravno vezani za jednu državu, tako i ugovori koji su faktički i pravno vezani za više država. Problemi u izvršenju ugovora (sporne situacije vezane za neizvršenje ugovora) treba da se razreše u skladu sa merodavnim pravom. Kod ugovora u kojima nije prisutan strani element to je domaće pravo, ali kod ugovora vezanih za više država tek treba utvrditi koje je pravo merodavno. Pritom, velika

⁴⁶ Ovaj autor ukazuje da se doktrina nemačkog prava koja je danas poznata kao „Mešanje u osnovu transakcije” može pratiti još od posledica Prvog svetskog rata, kada je nemačka ekonomija devastirana padom nemačke marke na jedan trilion njene nekadašnje vrednosti. To je imalo katastrofalan efekat na ugovore sa fiksnom cenom. U to vreme, nemački Građanski zakonik je predviđao oslobođenje samo u slučaju apsolutne nemogućnosti izvršenja. Detaljnije P. Bienvenu, 26.

⁴⁷ Vid. § 313 BGB, https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html#p1150.

⁴⁸ U državama koje ne poznaju doktrinu *rebus sic stantibus* preovladalo je shvatanje da bi primena doktrine *rebus sic stantibus* predstavljala negaciju „autonomije volje“ i načela slobode ugovaranja koje je iz nje proisteklo, a koje podrazumeva da strane ugovornice slobodno prihvataju i snose rizik gubitaka u poslovanju, što je uobičajeni rizik u društvu zasnovanom na privatno-sopstveničkoj ekonomici. Vid. V. Krulj, „Raskidanje ili izmena ugovora zbog promenjenih okolnosti“, u: B. Blagojević, V. Krulj, *Komentar Zakona o obligacionim odnosima I*, Savremena administracija, Beograd 1983, 398–401; B. Markesinis, H. Unberath, A. Johnston, 326 i dalje. U engleskom pravu, u suštini, klauzula *rebus sic stantibus* ne postoji izričito ali je moguće primeniti je u okviru doktrine *frustration*. Naime, sudija može u određenim situacijama u kojima postoje poteškoće u izvršenju (*hardship*) odlučiti da je ugovor prestao, pod uslovom da je usled toga svrha ugovora dovedena u pitanje. Vid. V. Živković, „Hardship in French, English and German law“, *Strani pravni život* 3/2012, 248–252. O institutu promenjene okolnosti u uporednom pravu opširnije M. Karanikić Mirić, „Otežano ispunjenje ugovorne obaveze“, *Pravo i privreda* 4/2020, 32–34; D. Marković-Bajalović, „Još jednom o kreditima indeksiranim u švajcarskim francima“, *Pravo i privreda* 3/2020, 64–82.

je verovatnoća da se pokaže da neće jedno pravo biti merodavno za rešavanje svih spornih pravnih pitanja koja proističu iz jednog takvog ugovora.

4. PREPORUKE EVROPSKOG PRAVNOG INSTITUTA U VEZI SA KRIZOM IZAZVANOM COVID-19

U nekim državama su nadležna tela donela i objavila određene preporuke o postupanju i načinu rešavanja određenih pravnih pitanja u vezi sa covid-19 krizom. Tako, na primer, u Ujedinjenom Kraljevstvu je organ nadležan za pitanja konkurencije i tržišta,⁴⁹ a u cilju zaštite potrošača objavio detaljnu Izjavu o koronavirusu (covid-19), potrošačkim ugovorima, otkazivanju ugovora (npr. zbog vladinih mera za sprečavanje širenja zaražavanja ili na osnovu opštih uslova poslovanja) i povraćaju novca.⁵⁰

U kontekstu razmatrane teme, čini se korisnim i potrebnim ukazati i na doprinos Evropskog pravnog instituta iz Beča⁵¹ koji je pripremio 17 principa u vezi sa krizom covid-19, u okviru kojih se princip broj 13 odnosi na pitanje više sile i poteškoća u izvršenju. Ovaj princip sadrži tri preporuke:

1) Tamo gde je izvršenje ugovora privremeno ili definitivno sprečeno direktno ili indirektno zbog epidemije covid-19 ili odluka koje su države donele u vezi sa epidemijom covid-19, države bi trebalo da obezbede da postojeća zakonska pravila o nemogućnosti (izvršenja) ili višoj sili budu primenjena na efikasan način i da pružaju razumna rešenja. Naročito, ugovorna raspodela rizika u ovim slučajevima treba da se proceni u svetlu postojećih ugovora, pravnih režima kojima pripadaju i načela savesnosti i poštenja.

2) U situacijama u kojima je kao posledica covid-19 krize i mera preduzetih tokom pandemije, izvršenje postalo preterano teško, uključujući i kada su troškovi izvršenja značajno porasli, države bi trebalo da obezbede da, saglasno načelu savesnosti i poštenja, ugovorne strane stupe u ponovne pregovore čak i ako to nije bilo predviđeno ugovorom ili postojećim zakonskim propisima.

3) U skladu sa principom solidarnosti, države bi trebalo da obezbede da posledice poremećaja ugovornih odnosa, kao što je otkazivanje putnih aranžmana,⁵²

⁴⁹ Competition & Markets Authority (CMA), <https://www.gov.uk/government/organisations/competition-and-markets-authority>.

⁵⁰ Statement on coronavirus (covid-19), consumer contracts, cancellation and refunds, <https://www.gov.uk/government/publications/cma-to-investigate-concerns-about-cancellation-policies-during-the-coronavirus-covid-19-pandemic/the-coronavirus-covid-19-pandemic-consumer-contracts-cancellation-and-refunds>, 10. februar 2022.

⁵¹ European Law Institute, Vienna, <https://www.europeanlawinstitute.eu/>.

⁵² O pravnim posledicama koje je izazvalo otkazivanje letova i pravima koje putnici imaju u takvim situacijama, kao i o državnim merama kojima se ograničava kretanje stanovništva, a što neposredno utiče na otkazivanje letova, vid. S. Janković, „Pravne posledice poremećaja u putničkom avio-saobraćaju nastalih usled covid-19“, *Pravo i privreda* 4/2021, 523–539.

ne bi trebalo da budu na rizik samo jedne strane, naročito ako je to potrošač ili malo ili srednje preduzeće.⁵³

5. ZAKLJUČAK

Nakon svega napred navedenog, u vezi sa pitanjem uticaja covida-19 na ugovornu odgovornost, može se zaključiti sledeće:

1. Nemogućnost ispunjenja ugovora u smislu više sile regulisana je u većini evropskih zakona; uslovi koji su potrebni da bi okolnost dobila tu kvalifikaciju su: nepredvidivost događaja, neotklonjivost (nesavladivost); činjenica da je u reč o spoljašnjem događaju, koji je van sfere slobodnog delovanja ugovornih strana.

2. Viša sila je termin koji je karakterističan za francusko pravo i neka prava koja slede primer francuskog Građanskog zakonika u smislu izričitog zakonskog regulisanja pravnog instituta viša sila (Belgija, Luksemburg, Rumunija, Bugarska (u Trgovinskom zakoniku)). Pravni sistemi ostalih evropskih država koji su kontinentalnog tipa ne koriste termin viša sila, već se pozivaju na nemogućnost ispunjenja ugovora uz navođenje uslova koje neka okolnost treba da ispuni da bi bila tako kvalifikovana (napred navedena tri uslova).

Englesko pravo i anglosaksonska prava ovo pitanje regulišu na poseban način – oni su razvili doktrinu *frustration of contract*, po kojoj se dužnik može osloboditi od ugovorne odgovornosti zbog okolnosti koje su gotovo identične onima na koje se pozivaju i kontinentalna prava, uz određene minimalne razlike (u kontinentalnim pravima se traži da za okolnosti koja je učinila obavezu nemogućom nije odgovoran dužnik, dok se u engleskom pravu zahteva da za nastalu situaciju nije odgovorna ni jedna ugovorna strana).

3. Još uvek (u trenutku pisanja ovog rada), osim u Italiji (koja je u Evropi možda i najteže bila pogođena posledicama pandemije), zakonodavac nije uredio pitanje uticaja pandemije covid-19 na ugovornu odgovornost. U Italiji konkretno, reč je o Uredbi br. 18/2020 po kojoj se poštovanje mera za obuzdavanje covid-19 uvek ocenjuje kao osnov za isključenje ugovorne odgovornosti dužnika. Ova uredba predviđa da poštovanje mera za suzbijanje covid-19 uvek ima značenje isključenja ugovorne odgovornosti dužnika, u skladu sa članovima 1218 i 1223 CC, čak i isključenja ugovorne kazne u vezi sa docnjom ili propuštanjem izvršenja ugovora.⁵⁴

⁵³ European Law Institute, *ELI Principles for the COVID-19 Crisis (Consolidated Version of the 2020 ELI Principles for the COVID-19 Crisis and the 2021 Supplement)*, Vienna 2021, 10, https://www.europeanlawinstitute.eu/fileadmin/user_upload/p_eli/Publications/Consolidated_ELI_Principles_for_the_COVID-19_Crisis.pdf, 04. februar 2022.

⁵⁴ Izvor: CMS, *Law and regulation of force majeure in Italy*, <https://cms.law/en/int/expert-guides/cms-expert-guide-to-force-majeure/italy>, 05. februar 2022.

Zanimljivo rešenje ima i Rumunija u kojoj je (i pre pandemije) propisano da Nacionalna privredna i industrijska komora ima ovlašćenje da izdaje potvrde da određene okolnosti predstavljaju višu silu, koje potvrde se izdaju isključivo na zahtev, a na osnovu analize konkretnog slučaja. Nakon izbijanja pandemije covid-19, konkretno od 16. marta 2020. godine i ministar unutrašnjih poslova je izuzetno dobio ovakvo ovlašćenje, na osnovu dekreta predsednika u uslovima vanrednog stanja.⁵⁵

4. U ostalim državama, nema smetnji da ugovorne strane samim ugovorom predvide pandemiju kao višu silu i osnov za isključenje ugovorne odgovornosti. Čak bismo mogli reći i da je poželjno da svako ko zaključuje ugovor u ovom trenutku imajući u vidu aktuelnu pandemiju, tom procesu odgovorno pristupi i podstakne i drugu stranu da zajednički i sporazumno unapred uredi ovo pitanje, kako bi izbegli eventualne sudske sporove ukoliko dođe do problema tokom izvršenja.

5. Sudovi u krajnjem slučaju procenjuju da li je, na osnovu okolnosti slučaja nastupila nemogućnost ispunjenja ugovora i u skladu sa tim donose odluke. Međutim, primetno je da jedan broj sudova pandemiju tretira kao nemogućnost ispunjenja, dok je drugi podvode pod kategoriju promenjenih okolnosti. Ovo drugo (potonje) rešenje svoju snagu crpi iz argumentacije da se u ovom trenutku a imajući u vidu trajanje pandemije, može reći da je pandemija izgubila odnosno gubi svojstvo nepredvidivosti, te je u ovom trenutku treba tretirati kao promenjene okolnosti. Ipak, bilo bi poželjno da se u svakom pojedinačnom slučaju, uzimajući u obzir sve okolnosti, uključujući vrstu ugovorne obaveze i prirodu i svrhu celog ugovornog odnosa, utvrdi da li, kao i u kojoj meri, konkretan događaj (uzrok, ili npr. odluka nadležnog državnog organa)⁵⁶ ima direktan, tj. neposredan uticaj na (ne)mogućnost ispunjenja ugovorne obaveze. To znači da okolnosti razmatrane u ovom radu mogu biti pravno relevantne i na drugi način, a to je da predstavljaju razlog za ponovne pregovore, razmatranje eventualnog raskida ugovora ili izmene ugovora zbog promenjenih okolnosti i redefinisanja ugovornih obaveza, što bi bilo konstruktivno i možda i preporučljivo rešenje kojim bi se izbegli neminovni sudski troškovi, izgubljeni vreme tokom sudskog spora uz nezvesnost odluke suda, koji treba da ceni sve okolnosti.

Pitanje uticaja covid-19 na ugovornu odgovornosti je samo još jedno od kontroverznih pitanja koje je pandemija otvorila kako za sudove tako i za pravne teoretičare, što je podstaklo autore ovog rada da ovom uporednopravnom analizom daju svoj skromni doprinos aktuelnim pravnim iza-

⁵⁵ CMS, *Law and regulation of force majeure in Romania*, <https://cms.law/en/int/expert-guides/cms-expert-guide-to-force-majeure/romania>, 05. februar 2022.

⁵⁶ Kao što je, na primer, odluka nadležnog državnog organa o uvođenju vanrednog stanja i uspostavljanju posebnog pravnog režima u raznim sektorima društvenog života.

zovima koje je pred sve nas pravnike doneo covid. Tek nakon okončanja perioda korone biće moguće sagledati u kompletnosti postupanje sudova u vezi sa ovim pitanjem i izvesti celovite zaključke, koji nadilaze zaključke koji su u ovom radu izneti a koji polaze od aktuelne situacije i dostupnih izvora u trenutku pisanja ovog rada (februar 2022.).

LISTA REFERENCI

Bibliografske reference

1. Anson, William, *Principles of the English Law of Contract and of Agency in its Relation to Contract*, Twenty-first Edition (A.G. Guest ed.), Oxford at the Clarendon Press, 1959;
2. Antić, Oliver, *Obligaciono pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2012;
3. Bienvenu, Pierre, “A comparative look at good faith and changed circumstances, hardship and more”, *International arbitration report* 13/2019, <https://www.nortonrosefulbright.com/en-fr/knowledge/publications/759728ff/a-comparative-look-at-good-faith-and-changed-circumstances-hardship-and-more>;
4. European Law Institute, *ELI Principles for the COVID-19 Crisis (Consolidated Version of the 2020 ELI Principles for the COVID-19 Crisis and the 2021 Supplement)*, Vienna 2021, https://www.europeanlawinstitute.eu/fileadmin/user_upload/p_eli/Publications/Consolidated_ELI_Principles_for_the_COVID-19_Crisis.pdf;
5. Furmston, Michael, *Cheshire, Fifoot and Furmston’s Law of Contract*, Fifteenth Edition, Oxford University Press 2007;
6. Gest, Anthony Gordon (general ed), *Chitty on contracts*, Twenty-fourth ed, Volume I, General Principles, Sweet Maxwell, 1977.
7. Gordley, James, “Impossibility and Changed and Unforeseen Circumstances”, *The American Journal of Comparative Law* 3/2004;
8. Hedley, Bull, *The Anarchical Society*, Columbia University Press, New York 1977;
9. Hyland, Richard, “Pacta Sunt Servanda: A Meditation“, *Virginia Journal of International Law Association* 34/1994, <https://www.trans-lex.org/124500>;
10. Jankovec, Ivica, *Vidovi i posledice nemogućnosti ispunjenja ugovorne obaveze*, Institut društvenih nauka, Beograd 1982;
11. Janković, Svetislav, „Pravne posledice poremećaja u putničkom avio-saoobraćaju nastalih usled covid-19“, *Pravo i privreda* 4/2021;
12. Jovičić, Katarina, Vukadinović, Slobodan, „Ugovorna odgovornost – pravni režim u uporednom pravu“, *Teme* 2/2018;
13. Karanikić Mirić, Marija, „Promenjene okolnosti i raspodela rizika u ugovornom pravu“, *Srpska politička misao* 3/2020;

14. Karanikić Mirić, Marija, „Otežano ispunjenje ugovorne obaveze“, *Pravo i privreda* 4/2020;
15. Krulj, Vrleta, „Raskidanje ili izmena ugovora zbog promenjenih okolnosti“, u: Blagojević, Borislav, Krulj, Vrleta (red.), *Komentar Zakona o obligacionim odnosima I*, Savremena administracija, Beograd 1983;
16. Marin, Marilena, Botinã, Mãdãlina, “Legal Rules in Ancient Rome between Law, Morality and Religion”, *Scientia Moralitas-International Journal of Multidisciplinary Research* 2/2020;
17. Phillimore, John George, *Private Law among the Romans from the Pandects*, Macmillan and Co, London and Cambridge 1863, <http://archive.org/details/privatelawamongr00phil/page/n7/mode/2up?view=theater>;
18. Markesinis, Basil, Unberath, Hannes, Johnston, Angus, *The German Law of Contract: A Comparative Treatise*, Second Edition, Hart Publishing, 2006;
19. Marković-Bajalović, Dijana, „Još jednom o kreditima indeksiranim u švajcarskim francima“, *Pravo i privreda* 3/2020;
20. Mordechai Rabello, Alfredo, “The „Impossible Contract“: from Roman Law to the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts and the Principles of European Contract Law”, *Fundamina* 1/2010, <https://ssrn.com/abstract=2679332>;
21. Philippe, Denis, “Coronavirus: Force Majeure? Hardship? Deferral of Obligations? Some Practical Elements Advice for the Analysis and Drafting of Clauses” in: E. Hondius, M. Santos Silva, A. Nicolussi, P. Salvador Coderch, C. Wendehorst and F. Zoll (eds.), *Coronavirus and the Law in Europe*, Intersentia Online 2020, <https://www.intersentiaonline.com/library/coronavirus-and-the-law-in-europe>;
22. *Pravna enciklopedija*, Knjiga druga, Savremena administracija, Beograd 1985.
23. Radišić, Jakov, *Obligaciono pravo: opšti deo*, Centar za publikacije, Pravni fakultet, Niš 2016;
24. Rapsomanikis, Michael, “Frustration of Contract in International Trade Law and Comparative Law”, *Duquesne Law Review* 3/1980;
25. Treitel, Guenter, *The Law of Contract*, Eleventh edition, Sweet & Maxwell, London 2003;
26. Viljoen, Francois, “The exceptio doli - Its origin and application in South African Law”, *De Rebus* 160/1981;
27. Zimmermann, Reinhard, *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Clarendon Press, Oxford 1996;
28. Zimmermann, Reinhard, *Roman Law and European Legal Unity*, u: Hartkamp, Arthur, Hesselink, Martijn, Hondius, Ewoud, Joustra, Carla, du Perron, Edgar (eds.), *Towards a European Civil Code*, Second Revised and Expanded Edition, Kluwer Law International, The Hague, London, Boston 1998;

29. Živković, Velimir, “Hardship in French, English and German law“, *Strani pravni život* 3/2012;
30. Watson, Alan (edit.), *The Digest of Justinian*, Volume 4, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1985, [http://nbls.soc.srcf.net/files/files/Civil%20II/Texts/Digest%20of%20Justinian,%20Volume%204%20\(D.41-50\).pdf](http://nbls.soc.srcf.net/files/files/Civil%20II/Texts/Digest%20of%20Justinian,%20Volume%204%20(D.41-50).pdf);
31. Wehberg, Hans, “Pacta sunt servanda“, *American Journal of International Law* 4/1959.

Internet izvori

1. *Corpus Iuris Canonici*, dostupan na: http://www.columbia.edu/cu/lweb/digital/collections/cul/texts/ldpd_6029936_002/index.html;
2. CMS, *Law and regulation of force majeure*, <https://cms.law/en/int/expert-guides/cms-expert-guide-to-force-majeure/>;
3. <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>;
4. Statement on coronavirus (covid-19), consumer contracts, cancellation and refunds, <https://www.gov.uk/government/publications/cma-to-investigate-concerns-about-cancellation-policies-during-the-coronavirus-covid-19-pandemic/the-coronavirus-covid-19-pandemic-consumer-contracts-cancellation-and-refunds>.

Senior Research Fellow Katarina Jovičić, LL.D.

Institute of Comparative Law, Belgrade

Assistant Professor Slobodan Vukadinović, LL.D.

Faculty of Law, Union University, Belgrade

IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON CONTRACTUAL LIABILITY

Summary

The aim of this work is to, starting from global pandemic of covid-19 virus which also affected the area of law, explore the impact of covid-19 on contractual liability. Having in mind the principle pacta sunt servanda, exceptional circumstances that may release debtor from contractual liability are being examined. By applying historical-legal and comparative-legal research method, the common and recognizable situations and events are discussed which in different legal systems release debtor from contractual liability. The legislative techniques used in European-Continental and An-

glo-Saxon legal systems for regulation of this legal issue are indicated. In addition, authors analyze the latest trends in comparative law that show the impact of covid-19 on this issue, with aim to examine whether covid-19 leads to exemption from contractual liability or not.

Key words: *Covid-19; The contract; Non-performance; Exemption from contractual liability; Vis major; Hardship.*